

**НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ КИРИЛО :: СВЕТИ САВА
869-1219-2019**

НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ ЂИРИЛО ✦ СВЕТИ САВА
869-1219-2019

INSTITVTVM LINGVÆ SERBICÆ
ACADEMLÆ SCIENTIARVM & ARTIVM SERBICÆ
PALÆOSLAVICA & SERBICA ANTIQVA II

**SANCTORVM CYRILLI & SABBÆ
PATRIMONIVM & POSTERIORA
QVÆ EO STRVCTA SVNT
DCCCLXIX–MCCXIX–MMXIX**

I

BELGRADI MMXIX

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

СТАРΟΣЛОВЕНСКО И СРПСКО НАСЛЕЂЕ 2

**НАСЛЕЂЕ И СТВАРАЊЕ
СВЕТИ КИРИЛО ∴ СВЕТИ САВА
869–1219–2019**

I

БЕОГРАД 2019

УРЕДНИЦИ

ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

ДР МАРТА Ж. БЈЕЛЕТИЋ, ДР ЂОРЂЕ П. БУБАЛО, ДР ДРАГАН ВОЈВОДИЋ,
ДОПИСНИ ЧЛАН САНУ, ДР ИЛОНА ЈАНИШКОВА, ДР ГОРДАНА
ЈОВАНОВИЋ, ДР ЉИЉАНА ЈУХАС-ГЕОРГИЈЕВСКА, ДР ИВОНА КАРАЧОРОВА,
ДР АЛЕКСЕЈ МСТИСЛАВОВИЧ ПЕНТКОВСКИ, ДР СРЂАН ПИРИВАТРИЋ,
ДР ЈОВАНКА РАДИЋ, ДР МИЛАН РАДУЈКО, ДР † ЗДЕНКА РИБАРОВА,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН МАНУ, ДР ВИКТОР Д. САВИЋ, ДР ВАЊА СТАНИШИЋ,
ДР † ДИМИТРИЈЕ Е. СТЕФАНОВИЋ, ДР ЈЕЛИЦА СТОЈАНОВИЋ,
ДР ЈОАНИС ТАРНАНИДИС, АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ,
ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ

РЕЦЕНЗЕНТИ

АКАДЕМИК ГОЈКО СУБОТИЋ
АНАТОЛИЈ АРКАДЈЕВИЧ ТУРИЛОВ, ИНОСТРАНИ ЧЛАН САНУ
АКАДЕМИК ЈАСМИНА ГРКОВИЋ-МЕЈЦОР

REDEGERVNT

DR IOHANNA RADIĆ, DR VICTOR D. SAVIĆ

REDACTORVM COLLEGIVM

DR MARTHA Ž. BJELETIĆ, DR GEORGIVS P. BUBALO, DR AMATVS VOJVODIĆ,
ACADEMIÆ SOCIVS EPISTOLARIVS, DR HELENA JANYŠKOVÁ,
DR SVPERBA JOVANOVIĆ, DR LILIA JUHAS-GEORGIEVSKA, DR IOHANNA
KARACHOROVA, DR ALEXIVS MSTISLAVI F. PENTKOVSKIY,
DR SERGIVS PIRIVATRIĆ, DR IOHANNA RADIĆ, DR CARVS RADUJKO,
DR † SIDONIA RIBAROVA, ACADEMIÆ MACEDONICÆ SOCIA EXTERNA,
DR VICTOR D. SAVIĆ, DR IOHANNINVS STANIŠIĆ, DR † DEMETERIVS
E. STEFANOVIĆ, DR LENA STOJANOVIĆ, DR IOHANNES TARNANIDIS,
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS

RECENSVERVNT

QVIETVS SUBOTIĆ, ACADEMIÆ SOCIVS ORDINARIVS
ANATOLIVS ARCADII F. TURILOV, ACADEMIÆ SOCIVS EXTERNVS
IASME GRKOVIĆ-MAJOR, ACADEMIÆ SOCIA ORDINARIA

Маријино четворојеванђеље, трећа четвртина XI века
Руска државна библиотека у Москви, Григорович 6
л. 78а, почетак Јеванђеља по Луки, глагољица
(слика с ликовном дорадом)

С А Д Р Ж А Ј
CONTINENTVR IN HOC LIBRO

I

РАНА ИСТОРИЈА

Предраг М. Коматина, Рани јужнословенски етноними и питање порекла и постанка јужнословенских племена	3
Predrag M. Komatina, Early South Slavic Ethnonyms and the Issue of Origin and Genesis of the South Slavic Tribes	27
Bohumil Vykypěl, Romana Jakobsona <i>Počátek národního sebeurčení v Evropě</i> a význam cyrilometodějské misie	29
Bohumil Vykypěl, Roman Jakobson's <i>The beginnings of National Self-Determination in Europe</i> and the Importance of the Cyrillo-Methodian Mission	35

ВРЕМЕ ФОРМИРАЊА СТАРОСЛОВЕНСКОГА ЈЕЗИКА

Валерия С. Ефимова, К вопросу о путях формирования старославянского лексического фонда: о некоторых переводческих установках св. Кирилла	39
Valeriya S. Efimova, Contribution to the Study of the Formation of the Old Church Slavonic Lexical Corpus: Saint Cyril's Translation Principles	54
Александар Б. Лома, «Светлое оружие» Кирилло-мефодиевский перевод псалмов и славянская устнопоэтическая традиция	55
Aleksandar B. Loma, "Shiny Weapons". Cyrillo-Methodian Translation of the Psalms and Slavic Oral Poetry	71

Алексей Мстиславович Пентковский, Славянский перевод Евангелия и его использование в богослужении в IX (посл. треть) — XI вв.	73
Aleksey Mstislavovich Pentkovskiy, Slavonic Translation of the Gospel and Its Liturgical Use between the Last Third of the 9 th and the 11 th Century	148

СТАРА ЛЕКSIKA

Виктор А. Баранов, Статистический анализ одно- и двухкомпонентных лингвистических единиц Ассеманиева Евангелия	155
Viktor A. Baranov, Statistical Analysis of One- and Two-Component Linguistic Units in the Codex Assemanius	179
Petra Stankovska, Zápís staroslověnské spojky a částice <i>ašte/aće/ešte</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> v nejstarších staroslověnských památkách	197
Petra Stankovska, Written Forms of the Old Church Slavonic Conjunction and Particle <i>ašte/aće</i> – <i>ěšte/ěće</i> – <i>eče</i> in the Earliest Old Church Slavonic Monuments	210
Ilona Janyšková, Staroslověnské názvy pro boj a válku z pohledu etymologického	211
Ilona Janyšková, Old Church Slavonic Names for Battle and War from an Etymological Point of View	220
Helena Karlíková, Některá významová specifika staroslověnského lexika a jejich odraz ve starších fázích slovanských jazyků (z hlediska etymologie a historické sémantiky)	221
Helena Karlíková, Some Semantic Peculiarities of the Old Church Slavonic Lexicon and Their Reflection in the Early Phases of Slavonic Languages (from the perspective of etymology and historical semantics)	229
Снежана М. Петровић, Трагови раних словенско-турских језичких контаката (на материјалу старословенских споменика)	231

Snežana M. Petrović, The Traces of Early Contacts between the Slavic and Turkic Languages (based on the lexical material from Old Church Slavonic documents)	252
† Зденка Рибарова, О Речнику македонске редакције црквенословенског језика	253
† Zdenka Ribarova, On The Dictionary of the Macedonian Recension of Church Slavonic	259
Лилјана А. Макаријоска, Лексичките слоеви во македонските и српските апостоли од XII до XIV век	261
Liljana A. Makarijoska, Lexical Layers in Macedonian and Serbian Apostles from the 12 th –14 th Centuries	280
 СРПСКИ СПОМЕНИЦИ И ЊИХОВ ЈЕЗИК	
Вања Станишић, Минхенски азбуквар и његове иновације и архаизми	285
Ваня Станишич, Мюнхенский абecedарий и его иновации и архаизмы	304
Јоханес Рајнхарт, Српскословенске јеванђељске перикопе Велике седмице у Бечком октоиху (cod. Vindob. Slav. No 46)	305
Johannes Reinhart, Serbisch-kirchenslavische Evangelienperikopen der Karwoche in einer Wiener Oktoëchos-Handschrift (cod. Vindob. Slav. Nr. 46)	322
Марија Д. Вучковић, Српскословенске сложенице с интензификаторском компонентом ‘три’	323
Marija D. Vučković, Serbian Church Slavonic Compounds with the Intensifying Component ‘Three’	359
Марина Ф. Курешевић, Од књишког ка вернакуларном: два начина језичког изражавања у списима светога Саве	361
Marina F. Kurešević, From the Literary to the Vernacular: Two Modes of Linguistic Expression in the Writings of Saint Sava ...	382

II

САВА ЗАКОНОДАВАЦ

Виктор Д. Савић, „Образник светога Саве Српскога“ О датовању предлошка јединога српскословенскога преписа Студеничкога типика	385
Viktor D. Savić, “Saint Sava’s Typikon.” The Dating of the Model for the Only Serbian Church Slavonic Manuscript Copy of the Studenica Typikon	429
Елена Владимировна Белякова, Особенности славянской церковноправовой традиции от солунских братьев до Саввы Сербского	433
Elena Vladimirovna Belyakova, The Features of the Slavonic Canonical Tradition from the Thessalonian Brothers to Saint Sava of Serbia	456
Срђан Н. Шаркић, Један правноисторијски прилог о Законоправилу светога Саве	461
Srđan N. Šarkić, A Contribution to the Study of the Nomokanon of Saint Sava from the Perspective of Legal History	470
Зорица В. Никитовић, Семантичко-деривациона група законъ у Законоправилу светог Саве и српској језичкој традицији	471
Zorica V. Nikitović, Formative-Semantic Group -закон- in St Sava’s Nomokanon and the Serbian Linguistic Tradition	497
Станоје Бојанин, Заповести светих отаца из Требника библиотеке манастира Зограф (рукопис бр. 50)	499
Stanoje Bojanin, “Zapovesti svetih otaca” (“The Commandments of the Holy Fathers”) from the Trebnik of the Monastery Zographou Library (Manuscript No 50)	522
Ђорђе П. Бубало, Извод из Епитимијног номоканона у Ковиљском и Софијском препису Душанова законодавства и његов руски предлогак. Пролегомена за реконструкцију историје текста млађег Епитимијног номоканона	525

Đorđe P. Bubalo, The Digest of the Penitential Nomokanon in the Kovilj and Sofia Manuscript Copies of the Code of Emperor Dušan and Its Russian Prototype. Prolegomena to Reconstructing the History of the Text of the Later Version of the Penitential Nomokanon	586
--	-----

САВИНИ УЧЕНИЦИ

Драгиша П. Бојовић, Богоносни наставник Сава и његови богоносни ученици	593
---	-----

Dragiša Bojović, God-Bearing Teacher Sava And His God-Bearing Students	604
--	-----

Aleksander E. Naumow, Obecność św. Arsenija Serbskiego w cyrylickich rękopisach w Polsce w kontekście zagadnień regionalizmu	607
--	-----

Александар Е. Наумов, Воспоминание св. Арсения Сербского в кириллических рукописях в Польше в контексте вопроса регионализма	627
--	-----

СЛУЖБЕ СВЕТОМЕ САВИ И ДРУГИМА

Татјана С. Суботин-Голубовић, Служба светим апостолима Вартоломеју и Варнави као пример особеног састава рукописа бр. 361 Архива САНУ	631
---	-----

Tatjana Subotin-Golubović, Service to the Holy Apostles Bartholomew and Barnabas as an Example of the Peculiar Composition of the Manuscript SASA Archive No. 361	650
---	-----

Наташа Половина, „Са звуком духовним свирао си красно“. Символика музичких инструмената у култним списима посвећеним светом Тирилу и светом Сави	651
--	-----

Nataša Polovina, “With Spiritual Sound, You played Divinely”. The Symbolism of Musical Instruments in Religious Writings Dedicated to Saint Cyril and Saint Sava	659
--	-----

Сергей Юрьевич Темчин, Модели построения канонов древнейшей службы свт. Савве Сербскому: канон «Светоносное и световидное...»	661
Sergey Yuryevich Temchin, Models for Constructing the Canons in the Earliest Hymnographic Office to St Sava of Serbia: the Canon “The Light-Bringing and Light-Looking...”	680
Миланка Убипарип, Теодосија Хиландарца Служба светоме Сави без мале вечерње	681
Milanka Ubiparip, Teodosije of Hilandar’s “Service to Saint Sava” without the Small Vespers	700
Наталья Васильевна Рамазанова, Нотированные Службы в рукописях XVII века двум святым иерархам: св. Савве Сербскому и св. Петру Киевскому в русских певческих рукописях	707
Nataliya Vasilievna Ramazanova, Notated Services in 17 th -Century Manuscripts Dedicated to the Holy Archbishops Saint Sava and Saint Peter of Kiev in Russian Poetic Manuscripts	720

СТАРИ СПОМЕНИЦИ

Душица Д. Грбић, Стоглав светог Генадија, патријарха константинопољског, у српскословенским преписима	723
Dušica D. Grbić, Old Serbian Church Slavonic Manuscript Copies of Stoglav by Saint Gennadius, Patriarch of Constantinople	741
Љупка Васиљев, Нова варијанта похвалног слова архистратизима Михаилу и Гаврилу Климента Охридског	743
Ljupka Vasiljev, A New Variant of the “Encomium on the Archangels Michael and Gabriel” by Clement of Ohrid	750
Томислав Ж. Јовановић, Варијанта Варуховог откровења из рукописне збирке А. И. Хлудова	767
Томислав Ж. Ђованович, Вариант Откровения Варуха из собрания рукописей А. И. Хлудова	773

КА НОВОМЕ ДОБУ ✧ ЛИКОВНА УМЕТНОСТ

- Ивона Карачорова, Още веднџ за свещеноинок Макарий
и славянското книгопечатане на Балканите 783
- Ivona Karachorova, Revisiting Priestmonk Makarije
and Slavonic Print Publishing in the Balkans 801
- Иванка Й. Гергова, Образите на св. Сава Срѣбски
в бѣлгарското изкуство през XVIII и XIX век 803
- Ivanka Y. Gergova, Depictions of Saint Sava
in Bulgarian Art in the 18th and 19th Centuries 825
- Владимир М. Симић, Између Жефаровића и Соларића:
промена историјске слике светих Ђирила и Методија
у другој половини XVIII века 849
- Vladimir M. Simić, Between Žefarović and Solarić:
A Change in the Historical Perception of Cyril and Methodius
in the Second Half of the 18th Century 861
- Игор Б. Борозан, Од локалног до општег: сликарство
и уобличавање култа светих Ђирила и Методија у српској
и југословенској култури XIX и прве половине XX века 867
- Igor B. Borozan, From the Local to the General: Painting
and the Shaping of the Cult of Saints Cyril and Methodius in
Serbian and Yugoslav Culture in the 19th and the First Half of
the 20th Century 883

ИЗ СТАРИНЕ ДО ВУКА

- Марта Ж. Бјелетић, Од светог Ђирила преко светог Саве
до Вука (именице средњег рода на *-ије* у Вуковом речнику
и у Вуковој постојбини) 899
- Marta Ž. Bjeletić, From Saint Cyril, through Saint Sava,
to Vuk (Neuter Nouns Ending in *-ije* in Vuk Karadžić's Dictionary
and in His Ancestral Region) 915

СНЕЖАНА М. ПЕТРОВИЋ

ТРАГОВИ РАНИХ СЛОВЕНСКО-ТУРСКИХ
ЈЕЗИЧКИХ КОНТАКАТА (НА МАТЕРИЈАЛУ
СТАРΟΣЛОВЕНСКИХ СПОМЕНИКА)

Циљ овог рада је да сажето прикаже савремено стање проучавања раних словенско-турских језичких контаката, који се огледају у лексичким позајмљеницама турског порекла у споменицима старословенске писмености. Најпре су представљени турски језици бугарске групе и изложене поједине термилошке неусаглашености у литератури. Дат је потом краћи увид у хронолошке и ареалне слојеве турско-словенских контаката. Централни део рада чини преглед етимолошког статуса одабраних речи које су у досадашњим радовима и приручницима идентификоване као лексичке позајмљенице турског порекла у старословенским споменицима.

Кључне речи: старословенски, турско-словенски контакти, историја језика, палеославистика, туркологија

Увод

Проблем раних језичких контаката словенских и турских народа сложен је, вишеслојан и у великој мери условљен недостатком писаних извора, те због тога доминантно ослоњен на метод компаративно-историјских истраживања и реконструкција. Многи аспекти овог проблема предмет су истраживања научника од почетка XX века и свака деценија доносила је нова сазнања публикована у чланцима, монографским студијама и историјским и етимолошким речницима. Циљ овог рада јесте да сажето прикаже савремено стање проучавања раних словенско-турских контаката, с фокусом на лексичке позајмљенице турског порекла у споменицима старословенске писмености. За истраживање овог ужег проблема

* Снежана М. Петровић, Институт за српски језик САНУ, Београд.

Рад је настао у оквиру пројекта „Етимолошка истраживања српског језика и израда Етимолошког речника српског језика“ (Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, бр. 178007).

од посебног су значаја два рада, Львов 1973 и GRANBERG 2009,¹ у којима је дата синтеза дотадашњих научних сазнања. Међутим, како су од њиховог публикавања објављене значајне студије из области туркологије (СИГТЯ 2006, Дыбо 2007, Дыбо 2010, Дыбо 2011, Дуво 2010, WOT²), као и свеске и томови етимолошких речника словенских језика, а посебно капитални Етимолошки речник старословенског језика (ESJS), чија је прва свеска објављена 1989, а последња 2018. године, сматрали смо да би било корисно указати на нове, савремене научне резултате који употпуњују увид у различите аспекте проблема раног лексичког позајмљивања из турских у словенске језике. Такође, уочено је да је приликом проучавања раних лексичких позајмљеница из турског језика присутан недовољан увид слависта у турколошку литературу, али и обратно, турколога у славистичку, и зато је једна од намера овог рада да славистима пружи путоказ за коришћење савремених, релевантних референци из области туркологије.³

Придев *џурски* у овом раду користимо у његовом ширем значењу, као етничку и лингвистичку ознаку за групацију турских народа и језика. Ово значење треба разликовати од ужег, и много фреквентнијег у савременом српском језику, које означава етничку и лингвистичку одредницу становника Републике Турске, као наследнице Османског царства, и језик којим они говоре.⁴

¹ За проучавање раних контакта турских и словенских народа значајни су и следећи радови: CURTA 2006, Добродомов 1969, ГОЉАВ 1992: 392–414, Дыбо 2004, GRANBERG 2009. За истраживање турцизама у преводима Библије на старословенски в. и Славова 2011; о протобугарским позајмљеницама у староруском в. Райнхарт 2006. Уп. и Делева 1996, Делева 2000. Историјат и преглед утицаја хунског, аварског и бугарског језика на прасловенски даје Воџек 2014: 313–324.

² Ова публикација од готово 1500 страна представља дело у којем је сакупљено радно искуство његових аутора уз импозантан лексички материјал, не само из мађарског и турских језика, већ и свих словенских и других суседних језика. О вредностима, али и о материјалним и методолошким недостацима двотомног приручника в., на пример, Стасновски 2014, JANKOWSKI 2013, ERDAL 2018.

³ Списак референци због обима рада далеко је од исцрпног, а намера је да се упућивањем на литературу новијег датума обухвате и старије, у њој цитиране референце.

⁴ У неким језицима постоје различити придеви којима се означавају шири и ужи појам, на пример енгл. *Turkic* према *Turkish*, рус. *џуркский* према *џурецкий*, и сл. Међутим, у домаћој научној литератури није заживела употреба варијаната *џурански* и *џуркијски* за шири појам.

У раду ће најпре бити представљени турски језици бугарске групе и изложене поједине термилошке неусаглашености у литератури. Биће дат краћи увид у хронолошке и ареалне слојеве турско-словенских контаката. Централни део рада чини преглед статуса одабраних речи, у досадашњим радовима идентификованих као лексичке позајмљенице турског порекла у старословенским споменицима, у светлу новијих турколошких и, шире, етимолошких истраживања.

ЈЕЗИЦИ БУГАРСКЕ ГРУПЕ

Бугарска група турских језика представља једну од скупина турске језичке породице и у њу спада неколико сродних језика који су се говорили на средњем Поволжју, северном Кавказу и Балкану, како данас називамо ове регије. Ова се група назива и Огурском групом турских језика,⁵ посебно у неславистичкој, западној лингвистици.⁶ Постоји извесна несагласност око тога који језици у њу спадају, тј. да ли се поред протобугарског овде сврстава и хазарски,⁷ док су мишљења неподељена око тога да је једини живи потомак ове гране чувашки језик, који се данас говори око средњег тока Волге.⁸

⁵ Тај назив добила је по речи која је посведочена у бројним раним називима турских племена и јавља се у две варијанте – *oguz* и *ogur*. Варирање гласова *-z* и *-r* забележено је код више речи и сматра се регуларном фонетском дистинкцијом која одражава дијалекатску варијантност турских језика прве половине првог миленијума наше ере, при чему је облик са *-z* карактеристичан за источну подгрупу западних турских језика, у коју спада и савремени турски језик, а облик са *-r* за западну.

⁶ Термилошка неусаглашеност заправо одражава чињеницу да је у туркологији и, шире, алтајистици, још отворена дискусија о периодизацији и класификацији у оквиру турске језичке породице. О томе да термин *ојурски* није синоним термина *бугарски*, већ да се користи у ширем значењу и да се сматра њему надређеним појмом в. Јанковски 2013: 157–158.

⁷ В. ERDAL 2007: 77–78.

⁸ Према неким класификацијама овој групи припадају још и хунски и аварски. Што се саме класификације турских језика тиче, важно је нагласити да још не постоји једна која је општеприхваћена, првенствено због одсуства писаних сведочанстава, али и због бројних и дуготрајних контаката између ових језика, који показују висок степен структурних сличности. Две класификације на које се овде ослањамо понудили су руски лингвисти А. Н. Самојлович и Н. А. Баскаков, у првој, односно другој половини XX века. Постоји и низ новијих покушаја, заснованих на лексичко-статистичким и типолошким истраживањима.

Бугарски језици деле се на две велике ареалне скупине – подунавско-бугарску и поволшко-бугарску. Сматра се да се њихов предак, протобугарски језик, говорио на простору око Азовског мора између V и VII века. Бугарски супстрат и адстрат посведочени су и у области северног Кавказа.

Подунавско-бугарски језик био је распрострањен на балканском простору између VII и X века и ишчезао је славизацијом изворних говорника. Његови лексички остаци посведочени су непосредно, у малобројним сачуваним фрагментима текстова, и посредно, у позајмљеницама у старословенском, као и у мађарском језику.⁹

Поволшко-бугарски језик назива се још и средњобугарским. Говорио се у области средњег тока реке Волге, у поволшкој Бугарској, која је формирана у периоду од VIII века. Потомак ове гране бугарских језика јесте чувашки, на основу чијих се података најчешће и врше реконструкције подунавско-бугарских и старобугарских лексичких и фонетских облика. Писана сведочанства на овом језику датирају из XIII и XIV века.¹⁰

КОНТАКТИ БУГАРА И СЛОВЕНА НА БАЛКАНУ

Сматра се да су турска племена првобитно живела на територији данашње западне Монголије и јужног Сибира. Створила су државу средином VI века и потом се брзо проширила на запад и југ. Почетком VII века Хазари су настањивали пределе северно од Каспијског језера и Кавказа, Бугари северно од Црног мора и око реке Волге, а Авари северне делове Балканског полуострва. На основу сазнања из византијских и турских историјских извора, велика група бугарских племена, под Аспаруховим вођством, дошла је на

О проблемима класификације и хронологизације детаљније у СИГТЯ 2006: 766–772. Такође, датирање и хронолошка класификација текстова и фрагмената на старотурском веома су значајни за увид у дијалекатско раслојавање овог језика и формирање нових грана у турској језичкој породици, али су та питања и данас отворена за дискусију и подложна различитим тумачењима. Подаци из новотрених текстова, као и нови методолошки приступи њиховом истраживању свакако ће довести до прецизнијег и свеобухватнијег сагледавања историје турских језика, а следствено томе и њихове класификације.

⁹ О сведочанствима подунавско-бугарског језика в. и у PRITSAK 1955, BEŠEVLIJEV 1963, JOHANSON 1998, ERDAL 1993, GOLDEN 1992: 250, WOT 2: 1165–1167.

¹⁰ Детаљније у BENZIG 1959, GOLDEN 1992, WOT 1: 19–24.

Балкан у другој половини седмог века (негде се прецизно наводи и 679. година) и у доњем току Дунава основала државу, што је условило раздвајање бугарских племена, као и језика на подунавску и поволшку грану.¹¹ Тај део источног Балкана био је већ насељен другим народима, међу којима су вероватно најбројнији били Словени, претежно пристигли у те пределе почетком VII века. Сматра се да су, иако бројчано инфериорни у односу на Словене, Бугари били војно и организационо надмоћнији и да су због тога наметнули своју власт затеченом становништву. Током више од два наредна века Бугари су у највећој мери славизирани. Како се тај процес одвијао с етничког, верског и политичког аспекта није сасвим јасно, историјски извори о томе не говоре много. Основано је претпоставити да је коначној превази словенског над турским језиком морао претходити и период од неколико векова билингвизма. Ове околности активног међујезичког контакта несумњиво су довеле до лексичког позајмљивања и, посредно, појављивања речи подунавско-бугарског порекла у старословенским писаним споменицима.¹²

Међутим, које су речи из којег тачно турског језика бугарске групе позајмљене у овим споменицима није увек лако разлучити због тога што су и пре масовније сеобе Бугара на Балкан у другој половини VII века на шири простор источне и југоисточне Европе долазила западнотурска племена (у већем броју свакако с најездом Хуна у IV и V веку и Авара у другој половини VI века), као и због тога што су се миграције мањег обима наставиле и после тога доба.¹³

¹¹ Приказ миграција бугарских племена може се видети на мапи у WOT 2: 1487.

¹² Детаљније о историјату доласка Бугара на Балкан и односима с Византијом в. GOLDEN 1992: 246–253.

¹³ Приликом проучавања позајмљеница код којих није једноставно идентификовати изворни језик или језик преносилац, мора се узети у обзир време и место језичког контакта, при чему место може бити и особа, а њено познавање матерњег и страних језика игра значајну улогу у контактної ситуацији, посебно у случају писаних споменика и превода. У том смислу ваља поменути и да је Ђирило познавао хебрејски и арапски језик, као и то да је 860. године, са старијим братом Методијем, отишао као мисионар међу Хазаре, где је, изгледа, научио хазарски језик, и то само неколико година пре почетка њиховог рада на преводу Библије. Ови подаци додатно усложњавају могућа тумачења појаве позајмљеница из језика турске групе, али и оних крајњег арапског или персијског порекла. Ипак, мало је вероватно да би преводилац искористио неку страну реч коју Словени нису користили и коју не би разумели.

ЛЕКСИЧКЕ ПОЗАЈМЉЕНИЦЕ ТУРСКОГ ПОРЕКЛА У СТАРОСЛОВЕНСКИМ СПОМЕНИЦИМА

Досадашња истраживања нису изнедрила коначан списак позајмљеница поуздано турског порекла у старословенским споменицима,¹⁴ а њихово тумачење углавном је остало у сфери мање или више утемељених претпоставки. Главни разлог за овакво стање јесте недостатак историјских података на самим турским језицима који би омогућили идентификацију посведоченог етимона или његову валидну реконструкцију.

Најбољу полазну тачку за проучавање порекла претпостављених турцизама у старословенским споменицима и данас пружа рад А. С. Љвова (Љвов 1973), упркос томе што је објављен пре четрдесет седам година. Полазећи од речи које су обрађене у овом чланку, настојаћемо да допунимо етимолошка објашњења, ослањајући се на новије студије из области туркологије. Списак речи које је понудио Љвов, употпунићемо затим још неким лексемама, идентификованим као турцизмима у старословенском у другој литератури. Скуп анализираних речи није коначан и представља увид у стање етимолошких сазнања о одабраним лексичким јединицама за које се може претпоставити да су позајмљене из бугарске групе турских језика. Истраживање које би обухватило све речи потенцијалног турског порекла далеко би надмашило обим једног рада, а овај је замишљен као један корак у правцу осветљавања етимологије овог лексичког слоја.¹⁵

¹⁴ На пример, С. Младенов наводи једанаест позајмљеница из бугарског језика у старословенској писмености: бљгаринѣ, бисѣрѣ, болиаринѣ, бѣлѣгѣ, бѣлѣоугѣ, боубрѣгѣ, капиште, коуѣирѣ, пашеногѣ, санѣ, чрѣтогѣ, топага и чипагѣ. Ипак, Љвов примећује да половина наведених примера није посведочена у споменицима старословенске писмености (Љвов 1973: 211–212).

¹⁵ На пример, у овај рад нису уврштене речи чије је турско порекло у великој мери засновано на непознаницама, као што је, на пример *клобоукѣ*. Ова реч је у новије време протумачена као рана позајмљеница из српс. *kulāfak* 'мала капа', посредством неког турског или татарског језика (А. Лома у ПЕРСЈ, s. v. *клобук*). Такође је објашњена и као рана позајмљеница од облика **kalbuk* из неидентификованог турског или татарског језика (ESJS: 320). Овај претпостављени облик требало би да је сродан с османско-турским *kalpak* > срп. *капѣак*. Међутим, турско *kalpak* нејасног је порекла и сматра се да је позајмљено из неидентификованог језика (ЭСТЯ 5: 234–236).

бисъръ, такође и бисърне, бисърообразънъ (SJS I: 90); посведочено у већем броју класичних старословенских споменика као превод за грч. μαρμαρίτης (Львов 1973: 212–214). Преглед обимне литературе о пореклу ове речи може се наћи у Львов 1973: I. с., ESJS: 63, EPCJ 3: 306–308. Већина аутора је сагласна да се ради о речи арапског порекла, али начини и путеви позајмљивања у словенске језике и даље нису до краја разјашњени. Львов, на основу података из чувашког језика, сматра да би подунавско-бугарски могао бити извор позајмљивања у старословенски,¹⁶ али то објашњење и даље остаје само једно од могућих решења, па је ова позајмљеница у новијим етимолошким приручницима најчешће окарактерисана као реч недовољно јасног порекла. Изнета је и претпоставка о словенском пореклу ове речи (EPCJ: I. с.).

воларинъ, такође и воларскъ, воаринъ¹⁷ (SJS I: 136–137); посведочено је у Супрасаљском зборнику и низу црквенословенских споменика као превод за грч. μεγιστάν. Тумачи се као позајмљеница из бугарског (Львов 1973: 214–215; ESJS: 73), иако је њен изворни турски облик нејасан (ЭСТЯ 2: 28–30). У чувашком су посведочени само облици *йуйан* и *йайан*, који не дозвољавају реконструкцију одговарајућег подунавско-бугарског праоблика; једно од могућих тумачења етимона јесте укрштање тур. **rajan* ‘богат’ и сттур. *bojla, bijla* „владарска титула“, в. быля. (Львов 1973: I. с.; GRANBERG 2009: 23).¹⁸

быля ‘господин’ (SJS I: 152); превод је за грч. πατρίκιος (< лат. *patricius*); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику. Сматра се да води порекло од подунавско-бугарске војно-племићке титуле *bojla* (Львов 1973: 214; ESJS: 88; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153).

ваиниѣ, такође и зваяти (SJS I: 170, 724–725); посведочено је у Супрасаљском зборнику и превод је грч. γυλπτόν, односно γλύφειν. Тумачи се као позајмљеница од западно-сттур. основе **vay-* „копати, дубити“, источно-сттур. **öy-* (Львов 1973: 215–216; WOT 2: 989–992). У Етимолошком речнику старословенског језика (ESJS:

¹⁶ Хипотезу о протобугарском језику као посреднику за позајмљивање арапске речи први је изнео К. Х. Менгес (MENGES 1969–1970). За дискусију о изворном значењу арапске речи в. Рачева 1979.

¹⁷ Облик с -л- сматра се јужнословенским, а без њега руским „изговором“ (Львов 1973: 214–215).

¹⁸ Уп. и Skok I: 186 s. v. *bôljarin*.

1036–1037) сматра се да се ради о речи недовољно јасног порекла, с потврдама из јужнословенских језика;¹⁹ према једном тумачењу које овај приручник наводи, ове речи се доводе у везу с псл. **viti*,²⁰ а према другом, објашњавају се као позајмљенице из протобугарског (JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

капъ ‘слика, лик, идол, статуа’, такође и капище, капищница, капищнъ ‘храм, место где се налазе идоли, статуе’ (SJS II: 14–15); основни облик, капъ, посведочен је у Супрасаљском зборнику и превод је за грч. εἰκών, εἶδολον, ἄγαλμα. Ради се о позајмљеници из неког турског језика, вероватно подунавско-бугарског. У прилог овом тумачењу иде и то што је у чувашком посведочена реч *кай* ‘спољашњост, фигура’ која и формално и семантички одговара старословенским лексемама (Љвов 1973: 216–217; GRANBERG 2009: 23; ESJS: 303; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

ковѣгъ, такође и ковьѣжьць (SJS II: 35); реч је посведочена у бројним споменицима (Љвов 1973: 217) и представља превод грч. κίβωτός, θήκη, λάρναξ, γλωσσόκομον. Сматра се позајмљеницом из неког од турских језика, при чему је подунавско-бугарски само један од потенцијалних непосредних извора. Љвов ову реч доводи у везу с тур. *kav(uk)*- ‘кожа, мех; бешика’ и реконструира изворни облик као **käviqiy*, **kägüküg*, који није касније посведочен ни у једном турском језику. Потенцијални турски етимон доводи се у везу и с основом *kap-* ‘затворити’ (ЭСТЯ 5: 263–267). Потоња истраживања понудила су још неколико претпоставки о пореклу ове речи: од сртур. **kovurčag*, затим од посведоченог *kovurčag*²¹ > *kovrčag* > *kovčég*, уз објашњење да је губљење *-u-* у турском регуларно, а да је упрошћавање *-vrč-* > *-vč-* настало на словенском терену. Изводи се и и од протобугарског **kovčak* (VÁSÁRY 2007: 445). Свако од понуђених решења има извесне било формалне, било семантичке недостатке, па питање облика исходишне речи, и поред највероватнијег турског порекла, остаје отворено (Љвов 1973: l. c.; ЭСТЯ 5: 174; 266–267; 6: 7–8; WOT 1: 562–566; GRANBERG 2009: 23; ESJS: 350; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154).

¹⁹ Реч је посведочена и у руском језику, али се сматра застарелом и књижевном позајмљеницом из црквенословенског (ESJS: 1036; Аникин 6: 143–144).

²⁰ Главна препрека овом тумачењу јесте семантичка неутемељеност везе прасловенског глагола са старословенским речима (ESJS: l. c.).

²¹ Овај облик посведочен је у XIV веку у преводу дела „Хусрев и Ширин“ на турски језик у значењу ‘лутка’ (WOT 1: 565).

коумирь, коумирь 'идол', такође коумирьница, коумирьскъ; сложенце: коумирьжрѣтъвнъ, коумирьслоуженик, коумирьслоужителъ, коумирьслоужьникъ (SJS II: 82–83); посведочено у Супрасаљском зборнику и превод је грч. εἶδωλον. По пореклу недовољно јасна реч, повезује се с чув. *кумерке* 'труп', које се тумачи као позајмљеница из осетинског (Львов 1973: 217–218; ESJS: 382; GRANBERG 2009: 23; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153).²²

кѣнигы, такође и кѣнигыни, кѣнигыца, кѣнигыне, кѣнигыникъ, кѣнигынъ и др. (SJS II: 91–93); посведочено у свим класичним старословенским споменицима и превод је грч. γράμμα, γραφή, βίβλος итд. Облик кѣнигыни говори у прилог томе да је основни облик вероватно био кѣнигы, пошто се турски суфикс за вршиоца радње додаје на целу реч, без икаквих промена. Ипак, и крајња етимологија ове речи, као и непосредан облик од кога је словенска реч преузета, а за који се претпоставља да је припадао неком од турских језика, нису извесни. Научници су сагласни да се ради о позајмљеници у турске језике, с тим што су изнете основане претпоставке да је реч преузета из кинеског, али могуће и из осетског, староујгурског, асирског, староисландског и др. И сама турска форма, било да се ради о западном или источном старотурском није довољно јасна, јер фонетски ликови старословенских и мађарских речи постављају пред историчаре језика бројне проблеме и тешкоће при реконструкцији праоблика (WOT 1: 590). Такође, као могући извор позајмљивања разматра се и готски. Несумњиво је да се ради о културној позајмљеници која је посредним позајмљивањем, из једног контактнoг језика у други, мењала свој фонетски лик (Львов 1973: 218–220; WOT 1: 590–593²³; ESJS: 393–394; Дыбо 2006: 775; GRANBERG 2009: 21–22; Делева 1997).

онми 'војници', такође онмьство, онмьскъ (SJS II: 526); посведочено је у Супрасаљском зборнику као превод за грч. στρατιῶται. Порекло ове речи још је на нивоу претпоставки, од којих ниједна

²² В. И. Абајев (Абаев 1: 530) осетску реч (која значи 'див', 'неотесанац', 'идол') изводи, преко грузинског, из назива народа *Кимерци*, који је пре Скита живео у северном прибрежју Црног мора.

²³ У овом приручнику сакупљен је до сада највећи број релевантне литературе везане за тумачење порекла турске речи, као и за њену распрострањеност у другим језицима у које је позајмљена.

није довољно убедљива. Повезује се са сттур. *ојта* (*оута*) ‘храбар’ < **ој* (*оу*), **иј* (*иу*) ‘сила, моћ’ (Львов 1973: 220–221) и с топонимом *Oium*²⁴ (ESJS: 578), а у истим приручницима се паралелно износе и мање вероватне хипотезе о словенском пореклу ових речи.

печатъ, такође (за)печатълѣти, печатънъ (SJS III: 35); посведочено у скоро свим споменицима старословенске писмености и превод је грч. σφραγίς. Неизвесно је да ли је реч турског порекла, па чак и то да ли је преузета посредством неког од турских језика. Повезује се с чув. *йичейлѣ*, *йичейлѣй* ‘штампати и сл.’, које може бити и новија позајмљеница у чувашком, с обзиром на то да нема довољно раних потврда у турским језицима. Потенцијални етимон свакако није изворно турска реч већ позајмљеница из непознатог језика, који се у појединим изворима идентификује као грузијски, у другим као неки од татарских језика, али ниједно од понуђених објашњења није довољно убедљиво (Львов 1973: 221–222; Львов 1962); реч печатъ повезује се и с прасловенским глаголом **pekti*, иако је та веза мало вероватна (ESJS: 633–634).

самѣни ‘начелник, префект’ (SJS IV: 18); посведочено само једном у Супрасаљском зборнику као превод за грч. μεϊζότερος. Тумачи се као позајмљеница од протобугарске или подунавско-бугарске речи, која би била дериват суфиксом -*џу* од етимона стсл. санъ (в. ниже) (WOT 2: 762–766²⁵; Львов 1973: 222; ESJS: 793; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153; GRANBERG 2009: 24).²⁶

санъ ‘ранг, титула’, такође сановитъ (SJS IV: 18–19); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. ἄξια, ἄξιωμα, τάξις. Тумачи се као позајмљеница од сттур. **sam*/ **san* ‘број’ (WOT 2: 762–766; ЭСТЯ 7: 187–188; Львов 1973: 223; ESJS: 793; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153; GRANBERG 2009: 24).

сокачни ‘кувар’ (SJS IV: 136); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. μαγειρος. Најчешће се тумачи као стара

²⁴ Овај топоним помиње латински писац Јордан (писао средином V века) као назив области негде у данашњој Украјини, где су се настанили Готи напутивши своју скандинавску постојбину. Обично се тумачи из германског, као „област богата водом“.

²⁵ В. тамо детаљан преглед литературе о овој раној турској позајмљеници у мађарском језику.

²⁶ О пореклу стсрп. сѣмѣни и етимолошкој вези са овом речју в. Лома 2015: 237–238.

позајмљеница од тур. основе **soq*- ‘клати’ (Љвов 1973: 223–224; ЭСТЯ 7: 286–292; ESJS: 855; JANUŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 154; GRANBERG 2009: 24). У појединим приручницима се тумачи и као домаћа словенска реч (ESJS: l. c.).²⁷

соуѣ, такође соуѣта, соуѣтънѣ итд. (SJS IV: 203–204); посведочено је у споменицима старословенске писмености као превод грч. μάτην. Љвов (Љвов 1973: 224–225) пореди ове речи с чув. *суе*, *суя* ‘лаж, лажни’, које изводи од општетурског *say*- (ЭСТЯ 7: 150). Други приручници углавном ове речи изводе из словенских средстава (БЕР 7: 556; Варбот 1985: 37–39).

хорѣгы, -гъве ‘владарски штап, жезло’ (SJS IV: 783); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод грч. σκήπτρον и тумачи се углавном као позајмљеница из готског или монголског у прасловенски (ESJS: 223). Иако дискусија о крајњем пореклу ове старе позајмљенице остаје отворена – предлагано је њено крајње готско, монголско, ујгурско (Љвов 1973: 225–226), старогрчко (Лома 2000: 93), тунгуско (Хелимский 2003: 5–6) порекло. На основу ових студија, а посебно оне Е. Хелимског, најприхватљивије се чини тумачење да је језик из кога је ова реч преузета био аварски, а не подунавско-бугарски; уп. и GRANBERG 2009: 22.

чрътогъ ‘соба’,²⁸ такође чрътожьница (SJS IV: 890–891); посведочено је у Синајском псалтиру и Супрасаљском зборнику и превод је грч. θάλαμος. Љвов је изводи од тур. **kärtäg* ‘соба, ложница’, од перс. *čārdagi*²⁹ (Љвов 1973: 221). Крајње персијско порекло ове речи није спорно, али који је турски језик био посредник за преузимање – остаје неразјашњено (ESJS: 116–117).

шарѣ, такође и шарѣни, шарописатељ (SJS IV: 919); посведочено у Супрасаљском зборнику као превод за грч. χρώμα, док су шарѣни, шарописатељ преводи за грч. ζωγράφος. Порекло ове речи доводи се у везу са сттур. *sir* ‘доја’, *sirči* ‘уметник који користи доје’ (ЭСТЯ 7: 409; Љвов 1973: 226–227), а широко је прихваћено мишљење да је у словенске језике ушла посредством подунавско-бугарског, и то,

²⁷ В., на пример, VEZLAJ 3: 286 s. v. *sokáč*.

²⁸ Љвов помиње облике очръшта и очъшта, сматрајући да је први контаминат од чрътогъ и (пра)словенског **o-čbt-ja* (Љвов 1973: 221).

²⁹ Новија, османска, позајмљеница у српски, као и у друге словенске језике, пореклом од исте персијске речи јесте *чардак*.

пре свега, захваљујући подацима из мађарског (WOT 2: 689–691), али и из чувашког језика, као и доказаном прелазу *s* > *š*- у језицима бугарске групе (Львов 1973: l. c.; ESJS: 937³⁰; JANYŠKOVÁ–KARLÍKOVÁ 2018: 153).³¹

Поред горенаведених речи из Львовљевог рада (Львов 1973) у ESJS је потврђено још неколико лексема за које се претпоставља да могу бити преузете из неког од турских језика бугарске групе:

врачина ‘баршун’ (SJS V: 164–165); реч је посведочена у Јефремовској крмчији и Беседама папе Гргура I, тј. Григорија Великог. У Етимолошком речнику старословенског језика (ESJS: 74–75) реч се карактерише као позајмљеница од старобугарског, а који ју је преузео из турско-татарског *barčîn*; у крајњој линији ради се о речи персијског порекла (WOT 1: 103–104; EPCJ 2: 218).

ятъхоульница ‘конак (за странце)’ (SJS IV: 961); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику и одговара грч. ὑπροκομία, односно ξενοδοχία. Први део ове сложенице, *ятъ-*, доводи се у везу с протобуг. **jat* ‘туђ, стран’, које би водило порекло од општетурске основе *yat* (*ÿa:ÿ*) (ЭСТЯ 4: 158–159). Други њен део, *-хоуль-*, тумачи се или као нејасан суфикс који би означавао вршиоца радње или имаоца неког својства, или, вероватније, као реч турског порекла, сродна с чув. *кил* ‘кућа, дом’, чија етимологија није довољно јасна, и могуће је да се ради о позајмљеници из неког од иранских језика. Детаљно објашњење даје Львов 1977; в. и ESJS: 275.

кръкыга ‘лако возило’ (SJS II: 73); реч је посведочена у Супрасаљском зборнику као превод грч. βουρίχάριον и сл. Тумачи се као позајмљеница од протобуг. *kör^uk/körk* ‘церада, покривач за возило’; бугарски облик реконструисан је на основу ттат. *körük* ‘мехови’ (ESJS: 375). За порекло општетурског *körük* в. ЭСТЯ 5: 118. Тумачи се и као прасловенска реч, изведеница од псл. **kørkatil/*kørčati* (ЭССЯ 13: 216).

сынъ ‘кула, торањ, сынънъ’ (SJS IV: 371–372); посведочено је у Супрасаљском зборнику као превод грч. πύργος. Порекло ове речи није јасно; сматра се позајмљеницом из протобугарског, али без идентификованог етимона, за који се само наводе евентуалне паралеле, сттур. *sin* ‘гроб’, тат. *syn* ‘постава’ (ESJS: 916).

³⁰ Наглашавају да се реч тумачи и као позајмљеница из турско-татарских језика и одбацују као неуспеле покушаје тумачења порекла из домаћих средстава.

³¹ Дискусију о пореклу турске речи в. и у Дыбо 2006: 776.

тикъ ‘огледало’ (SJS IV: 454); посведочено је у Супрасаљском зборнику као превод грч. *ἔσολτρον*. Сматра се позајмљеницом из протобугарског, у прилог чему сведоче срчув. *tögör, tægər* ‘id.’; киргиско *tögürök*, кримскотатарско *tögäräk*, мађ. *tükör* (ESJS: 964; WOT 2: 877–882; 959–960).

тоѡга ‘штап, мотка’ (SJS IV: 479); посведочено је у Беседама Григорија Великог. Доводи се у везу с протобуг. **toγay*, уп. чув. *шyя/шoя* ‘батина, палица’ (ESJS: 970; Федотов 2: 259–260).

ПОКУШАЈ ХРОНОЛОГИЗАЦИЈЕ И АРЕАЛНЕ КЛАСИФИКАЦИЈЕ РАНИХ ТУРСКИХ ПОЗАЈМЉЕНИЦА

У недостатку адекватних раних писаних споменика који би допринели идентификовању конкретног турског језика из кога потиче претпостављени етимон позајмљенице, научници су покушавали да разврстају дате речи према хронологији позајмљивања и да на основу тога открију с којим је турским језиком словенски био у контакту у одређеном периоду. Међутим, ни на основу расположивих извора ране словенске писмености није могуће прецизније датирати улазак позајмљеница у старословенски језик. Због тога су бројни истраживачи настојали да укрштањем различитих података, на првом месту из области историје и ареалне распрострањености, сачине периодизацију турско-словенских контаката. Сумарни преглед тих истраживања, као и додатне коментаре у вези с њима даје Гранберг 2008.³² Укратко, периодизација почива на томе да су Словени били у контакту с Хунима, Аварима и Протобугарима у периоду пре распада прасловенске заједнице, али да због малог броја историјских сведочанстава није могуће разграничити лексику језика којим су ова три народа говорила, па самим тим ни њихов појединачни утицај на (пра)словенски.³³ Стога се периодизација

³² Под „раним“ позајмљеницама у овом чланку ауторка подразумева речи које су или посведочене у раним словенским писаним споменицима или се у литератури њихово преузимање датира у период пре распада прасловенске заједнице.

³³ Иако се долазак Хуна смешта у IV–V, Авара у VI, а Бугара у VII век, основано се претпоставља да су се припадници ових племена мешали и заједно мигрирали ка западу, те се ни хронолошка димензија не може увек изједначити са утицајем само једне етничке групације.

позајмљивања коју А. Гранберг нуди доминантно заснива на ареалној распрострањености позајмљеница претпостављеног турског (хунског, аварског и протобугарског) порекла.³⁴

Прва група речи, посведочених у свим словенским језицима, броји тринаест лексема, међу којима су три забележене и у споменицима старословенске писмености (българинъ,³⁵ кѣнигы, хоржгы), док осталих десет нису (блѣванъ ‘надгробни споменик’,³⁶ клобоукъ,³⁷ колницогъ и колницага ‘покривена кола’, крагоуи, крѣпагъ,³⁸ саклѣа, слонъ, чеканъ ‘чекић, бојна секира’, чѣванъ ‘суд, sextarius’). Према овој периодизацији то су најстарије позајмљенице, преузете најкасније до почетка VI века.

Другу групу чине позајмљенице из каснијег периода, до друге половине VII века, које нису посведочене у западнословенским језицима. Ова група, према ареалној распрострањености, подељена је на три подгрупе: а) позајмљенице широко распрострањене у источнословенским и јужнословенским језицима, од којих је седам посведочено у старословенским текстовима (бисѣрѣ, боляринѣ, бѣла, капѣ, ковѣнегѣ, коуширѣ, санѣ), док четири нису (бѣлѣугѣ, бѣлѣгѣ, кошѣуна ‘бајка’, чѣпагѣ ‘торба, џеп на одећи’); б) позајмљенице ограниченог ареала у источнословенским и јужнословенским језицима; у највећем броју случајева ради се о речима из средњовековне књижевности, од којих је осам забележено у старословенским споменицима, и нешто млађим који преносе њихову традицију (баг(ѣ)рѣ ‘пурпур’,³⁹ брачина,

³⁴ Све речи наведене у овом поглављу преузете су из Гранберг 2008, где се упућује на даље изворе и литературу. Коментари везани за појединачне речи налазе се у напоменама.

³⁵ Ова реч, као етноним, посведочена је у Житију светог Наума у српскословенском препису из XV века (SJS I: 115), док је одговарајући придев, българскѣ, познат из истог извора и расправе Црнорисца Храбра (SJS I: l. c.). Међутим, како се ради о ониму недовољно јасног порекла (в. ESJS: 69), ми смо ову реч искључили из списка разматраних позајмљеница.

³⁶ За дискусију о пореклу ове речи в. ЕРСЈ 2: 123–125.

³⁷ В. напомену бр. 12.

³⁸ Ова реч посведочена је у Супрасаљском зборнику и Зографском јеванђељу, али није понуђено довољно убедљиво објашњење њеног порекла као позајмљенице из турског језика (ESJS: 373). Недовољно аргументоване претпоставке о турском пореклу одлика су етимолошких објашњења већине речи из ове скупине.

³⁹ Ова реч посведочена је у старословенским споменицима; њен прасловенски облик је реконструисан у етимолошким приручницима, с тим што је питање дубљег порекла и даље нејасно (ЕРСЈ 2: 47–48).

ондинъ, самънин, сапогъ ‘кожна обућа’,⁴⁰ сынъ, сокачнин, чрътогъ), док остале нису (блехънин ‘ковач’, Бахонитъ ‘Мохамед’,⁴¹ дохъторъ ‘узглавље’, крѣнин ‘ковач, златар’, коерѣлѣкъ и коурилъ ‘прототип, калуп, еталон’, кълънгъ ‘паразит’, чинготъ ‘војник’); в) позајмљенице посведочене само у текстовима насталим на територији Бугарске; од њих девет, две су посведочене у Супрасаљском зборнику (крѣкъга и ѡтѣхоульница), док је осталих седам забележено у познијим текстовима (комѣрогъ, гоморъ и гомръ ‘суд за воду, кеса за новац’, корымъ ‘стомак’, крѣагънин ‘грнчар’, кълѡубрин ‘пророк’, тетегъ ‘носиљка’, хрѣзанъ ‘бич’, чан).

Овакву поделу претпостављених раних позајмљеница турског порекла⁴² треба сагледати и из перспективе њених ограничења. Најпре, не треба занемарити чињеницу да фрагментарност сачуваних писаних извора може довести до одсуства потврда у појединим словенским језицима. Истовремено, треба имати у виду да речи посведочене у свим словенским језицима могу бити и последица међусловенског позајмљивања, које се могло одиграти и након распада прасловенске заједнице. Свакако, већу пажњу треба поклонити фонетским, семантичким и типолошким карактеристикама позајмљеница, као и резултатима историјских и археолошких истраживања, која у недостатку лексичких података могу играти важну улогу у смештању позајмљеница у одређени период.

ЗАКЉУЧАК

Од двадесет три лексеме разматране у овом раду, њих пет посведочено је у свим или скоро свим класичним споменицима старословенске писмености (бисъръ, ковѣегъ, кълънгы, печать и соукъ). То су уједно речи чија се употреба у већини словенских језика очувала и до данашњих дана.⁴³ У Супрасаљском зборнику посведочена је чак

⁴⁰ Порекло ове речи је нејасно. Досадашњи покушаји тумачења остају на нивоу претпоставки, како о крајњем пореклу речи, тако и о томе из којег језика је она непосредно позајмљена у старословенски. Детаљније податке о литератури в. ESJS: 794–795.

⁴¹ Ова реч је посведочена само у руским текстовима.

⁴² А. Гранберг под придевом „турски“ подразумева и аварски и хунски језик. Из рада је изостала дискусија порекла речи које се у Гранберг 2008 сврставају у „хунско-бугарске“ позајмљенице, већ је коментар ограничен само на оне посведочене у раним писаним словенским споменицима.

⁴³ Речи које су до данас остале у употреби су још и вѡаннѣ, тоѡага и шаръ.

двадесет и једна реч⁴⁴ (бисъръ, боляринъ, бѣла, ваганиѣ, капъ, ковѣегъ, коумиръ, крѣкыга, кѣнигы, онди, печатъ, самѣни, санъ, сокачни, соуѣ, сынъ, тикъ, хорѣгы, чрътогъ, шаръ, ѡтъхоульница), у Беседама Григорија Великог две (брачина и тоага), а у Синајском псалтиру једна (чрътогъ).

Све речи спадају у групу културно-историјских позајмљеница. Највећи број означава нове појмове, предмете и занимања који нису постојали у словенској средини (бисъръ, брачина, ковѣегъ, кѣнигы, печатъ, сокачни, сынъ, тикъ, чрътогъ, шаръ), одређени број припада области друштвеног уређења и војних титула (боляринъ, бѣла, онди, самѣни, санъ), док је неколико речи из домена религије (ваганиѣ, капъ, коумиръ). Овакав семантички инвентар сведочи и о томе колико је свет у далекој прошлости био повезан и колико су се објекти и појмови материјалне и духовне културе, премошћавајући за то доба грандиозне раздаљине, преносили од Кине и Персије све до Европе.

Неке од позајмљеница показују значајан степен морфолошке адаптације пошто имају посведочене суфиксалне и префиксалне изведенице од исте турске основе. Од двадесет три речи, петнаест има деривате саграђене уз помоћ словенских творбених елемената (бисъръ, боляринъ, ваганиѣ, капъ, ковѣегъ, коумиръ, кѣнигы, онди, печатъ, санъ, соуѣ, сынъ, чрътогъ, шаръ, ѡтъхоульница), док њих осам нема (брачина, бѣла, крѣкыга, самѣни, сокачни,⁴⁵ тикъ, тоага, хорѣгы).

На основу увида у садашње стање сазнања о пореклу наведених речи, није лако проценити које се од њих с извесношћу могу окарактерисати као позајмљенице из турских језика, а још је теже на основу лингвистичких доказа именовати језик из кога су оне позајмљене. За одређени број речи може се рећи, на основу

⁴⁴ Овај податак није неочекиван пошто је Супрасаљски зборник најобимнији споменик старословенске писмености који се састоји од житија светаца и проповеди (хомилије) за месец март, а сматра се да је настао у источној Бугарској у X или XI веку, затим да су делови, пре свега проповеди, преведени с грчког, а житија преузета из различитих календара. Место настанка рукописа може говорити у прилог томе да су разматране позајмљенице заиста подунавско-бугарског порекла (КМЕ 3: 776–782). Међутим, како се ради о рукопису чији су делови настајали у различитим временима и показују особине различитих школа, неопходно би било одредити које су речи из којих сегмената рукописа и утврдити да ли је то од значаја за распрострањеност у другим писаним изворима и може ли то сазнање бацити неко ново светло на прецизирање порекла ових речи.

⁴⁵ Суфикс -чни се вероватно веома рано осамосталио и почео да користи као формант за грађење речи и од домаћих основа, уп. нпр. крѣмѣчни, зѣмѣчни и сл.

лингвистички мање или више утемељених аргумената, да су вероватно преузете преко подунавско-бугарског језика, или неког од турских језика, а то су: *капъ*, *кръкъга*, *ѡтъхоуљница*, *самъни*, *санъ*, *сокачни*, *тикъ*, *трьогъ*, *шаръ*. Већина лексема ипак спада у групу речи које могу бити турског порекла, али нека од карика у етимолошком тумачењу остаје и даље тамна и нејасна. Међу њима има оних које су, извесно је, крајњег нетурског порекла (*бисъръ*, *брачина*, *коуциръ*, *кѡнигы*, *печатъ*, *хоржгы* и *трьогъ*). За поједине речи предложена је словенска етимологија (*ваиниѣ*, *кръкъга*, *они*, *печатъ*, *сокачни*, *соуѣ*), али та тумачења углавном имају значајне недостатке. Што се тиче идентификовања турског језика из којег су ове речи непосредно позајмљене, аргументи у прилог подунавско-бугарског, који се у литератури најчешће помиње, темеље се више на историјским, него на лингвистичким подацима. Пример етимолошког тумачења речи *хоржгы* (Хелимский 2003: 7–8) показује да се и аварски језик може и треба равноправно разматрати као извор позајмљивња у словенске језике у другој половини првог миленијума нове ере, а свакако не треба одбацити могућност ни да се ради о неком другом језику из турске породице.

Иако је проучавање историје и етимологије турских језика у последњих пола века дало значајне резултате, примена тих сазнања на утврђивање прецизнијег порекла раних позајмљеница у споменицима старословенске писмености ограниченог је домета. Основни разлог за то лежи у и даље оскудним подацима о језику подунавских Бугара, као претпостављеном главном извору позајмљивања. Посредне реконструкције елемената тог језика темеље се на писаним историјским изворима језика поволшких Бугара и на материјалу из чувашког језика као његовог наследника, што је из перспективе компаративно-историјског метода недовољно поуздано. Веродостојности лексичких реконструкција, фонетских и морфолошких особина подунавско-бугарског језика може допринети поређење с подацима из других нетурских језика у које су исти рани турцизми позајмљени. Ту се, на првом месту, као драгоцен издваја мађарски материјал, зато што је солидно документован и веома добро обрађен. У случају тумачења које таквог ослонца немају или код којих турска реконструкција облика не може формално и/ли семантички убедљиво да се изведе, стиче се утисак да је одређивање речи као

позајмљенице из неког од турских језика само последње уточиште у недостатку бољег решења, односно покушај да се избегне њено одређење као етимолошки нејасне. И поред тога, проучавање раних турских позајмљеница, како у словенским тако и у другим језицима евро-азијског подручја, значајно је за етимологију тих језика, али и за историју турских језика, пре свега оних бугарске групе, која се у великој мери ослања на секундарне лингвистичке податке. Истовремено, ова истраживања пружају могућност за бољи увид у историјат словенско-турских односа и дају допринос проучавању самог процеса позајмљивања у ситуацијама када је оно отежано услед постојања веома малог броја писаних сведочанстава.

ЛИТЕРАТУРА

- Абаев, В. И. *Историко-этимологический словарь осетинского языка*, 1–4. Москва–Ленинград: Академия наук СССР, 1958–1989.
- Аникин, А. Е. *Русский этимологический словарь*, 1–. Москва: Российская академия наук, Институт русского языка им. В. В. Виноградова, Институт филологии сибирского отделения РАН, 2007–.
- БЕР: В. И. Георгиев и др. (отг. ред.). *Български етимологичен речник*. Софија: Българска академия на науките, Институт за български език, 1971–.
- Варбот, Ж. Ж. „К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. XII* (*s)kǫrbati и *kǫrban’b, *kǫrbačb; *pǫlkati; *pǫlęsti и *pripǫlętb; *sujb; *tružititi.“ *Этимология* 1983 (1985): 31–43.
- Гранберг (Делева), А. „Класификация на хуно-българските думи заети в славянски.“ Четринадесети международен конгрес на славистите (Охрид, 10–16 септември 2008 г.). Софија, 2008, 1–10.
- Делева, А. К. „Прабългарските заемки в старобългарския език като материал за предписмената история на българскија език.“ *Медиевистични изследвания в памет на Пејо Димитров*. Шумен, 1996, 119–129.
- Делева, А. К. „Кънигы – производ и значение на думата.“ *Преславска книжовна школа*, 2. Шумен, 1997, 31–40.
- Делева, А. К. „Прабългари и прабългарски заемки (върху материал от старобългарските писмени паметници).“ *Acta palaeoslavica*, vol. 1. Софија, 2000, 109–115.
- Добродомов, И. Г. „Из булгарского вклада в славянских языках I.“ *Этимология* 1967 (1969): 93–103.
- Дыбо, А. В. *Хронология тюркских языков и лингвистические контакты ранних тюрков*. Москва: Академия, 2004.
- Дыбо, А. В. *Лингвистические контакты ранних тюрков. Лексический фонд. Пратюркский период*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания, 2007.

- Дыбо, А. В. „Вокализм раннетюркских заимствований в венгерском.“ *Gedenkschrift von E. A. Helimsky. Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 32/33. Hamburg, 2010, 83–132.
- Дыбо, А. В. „Отражение болгарских палатализаций в болгаризмах венгерского языка.“ *Материалы Международной тюркологической конференции „Чувашский язык и современные проблемы алтаистики“ (Чебоксары, 15–18 сентября 2010 г.)*. Чебоксары, 2011, 10–21.
- ЕРСЈ: И. Грицкат-Радуловић, А. Лома (ур.). *Етимолошки речник српској језика*, 1–. Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српски језик САНУ, 2003–.
- Йорданов, С. „Славяни, тюрки и индо-иранци в ранното средновековие: езикови проблеми на българския етногенезис.“ *Българистични проучвания*, 8. *Актуални проблеми на българистиката и славистиката*. Седма международна научна сесия (Велико Търново, 22–23 август 2001 г.). Велико Търново, 2002, 275–295.
- КМЕ: П. Динев, Л. Грашева (гл. ред.). *Кирило-Методиевска енциклопедия*, I–IV. София: Българска академия на науките, 1985–2003.
- Лома, А. „Праслав. *xaloga < др.-греч. φάλαγγ- и скифский переход f > h.“ *Этимология 1997–1999 (2000)*: 87–96.
- Львов, А. С. „Старославянское печатъ – печатъляти.“ *Этимологические исследования*, 2 (1962): 93–103.
- Львов, А. С. „Иноязычные влияния в лексике памятников старославянской письменности (тюркизмы).“ *VII международный съезд славистов. Доклады советской делегации*. Москва: Наука, 1973, 211–228.
- Львов, А. С. „Из лексикологических наблюдений, ст.-слав. ѡтъхѡульница.“ *Этимология 1975 (1977)*: 77–80.
- ПЕРСЈ: А. Лома (ур.). *Приручни етимолошки речник српској језика*, I. Институт за српски језик САНУ [рукопис].
- Райнхарт, Й. „Древнерусское коуригъ ‘шафер, дружка’: заимствование из протобулгарского языка.“ *Ad fontes verborum. Исследования по этимологии и исторической семантике*. Москва: Индрик, 2006, 307–317.
- Рачева, М. „К этимологической проблематике ранних заимствований семитского происхождения в славянских языках.“ *Zeitschrift für Slawistik* 24/1 (1979): 103–114.
- СИГТЯ 2006: Э. Р. Тенишев, А. В. Дыбо (ред.). *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа. Картина мира пратюркского этноса по данным языка*. Москва: Российская академия наук, Институт языкознания, 2006.
- Славова, Т. „Прабългаризми в старобългарския превод на Библията.“ *Следите на словото*. Юбилеен сборник в чест на 60-год. на проф. дфн Д. Иванова. Пловдив, 2011, 64–74.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*, 1–4, Москва: Прогресс, 1964–1973.

- Федотов, М. Р. *Этимологический словарь чувашского языка*, 1–2. Чебоксары: Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.
- Хелимский, Е. „Тунгуско-маньчжурский языковой компонент в аварском каганате и славянская этимология.“ *Материалы к докладу на XIII съезде славистов (Любляна, 15–21 августа 2003)*. Hamburg, 2003, 1–13.
- ЭССЯ: О. Н. Трубачев, А. Ф. Журавлев, Ж. Ж. Варбот (ред.). *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*, 1–. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт русского языка, 1974–.
- ЭСТЯ: Э. В. Севортян др. *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: Академия наук СССР / Российская академия наук, Институт языкознания, 1974–.
- BENZING, J. „Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabulgarische.“ J. Deny et al. (edd.). *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I. Wiesbaden: Aquis Matiacis, 1959, 685–695.
- BEŠEVĽIEV, V. *Die Protobulgarischen Inschriften*. Berliner byzantinische Arbeiten, 23. Berlin: Akademie Verlag, 1963.
- BEZLAJ, F. *Etimološki slovar slovenskega jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1976–2007.
- BOČEK, V. *Praslovanština a jazykový kontakt*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2014.
- CURTA, F. *Southeastern Europe in the Middle Ages 500–1250*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.
- DYBO, A. „Bulgars and Slavs: Phonetic features in early loanwords.“ E. Mańczak-Wohlfeld, B. Podolak (eds). *Studies on the Turkic World. Festschrift in honour of Stanisław Stachowski*. Krakow: Jagiellonian University Press, 2010, 21–40.
- ERDAL, M. *Die Sprache der wolgabulgarischen Inschriften*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1993.
- ERDAL, M. „The Khazar language.“ P. Golden, H. Ben-Shammai, A. Roná-Tas (eds). *The World of Khazar, Handbook of Oriental Studies. Section 8 Uralic & Central Asian Studies*, 17. Leiden: Brill, 2007, 75–108.
- ERDAL, M. „Review of Róna-Tas, A. / Berta, Á. *West Old Turkic*. Turkic Loanwords in Hungarian. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011. = *Turcologica* 84.“ *Orientalistische literaturzeitung* 113/6 (2018): 510–513.
- ESJS: Eva Havlová, Adolf Erhart, Ilona Janyšková (hl. red.). *Etymologický slovník jazyka staroslověnského*, 1–19. Praha: Academia, 1989–2008, Brno: Tribun EU, 2010–2018.
- GOLDEN, P. B. *An Introduction to the History of the Turkish Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992.
- GRANBERG, A. „Classification of the Hunno-Bulgarian Loan-Words in Slavonic.“ P. Ambrosiani (ed.). *Swedish Contributions to the Fourteenth International Congress of Slavists*. Umeå: Umeå Universitet, 2009, 19–31.

- JANKOWSKI, H. Beta Árpád, András Róna-Tas, with assistance of László Károly. *West Old Turcic. Turcic loanwords in Hungarian*, part I. *Introduction, Lexicon „A–K“*, part II. *Lexicon „L–Z“, Conclusions, Apparatus*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011, XX + 1494 pp. *Rocznik Orientalistyczny* LXVI/1 (2013): 152–169.
- JANYŠKOVÁ, I. – H. Karlíková. „Specifika etymologické analýzy staroslověnské slovní zásoby (na materiálu *Etymologického slovníku jazyka staroslověnského*).“ *Slavia* 87/1–3 (2018): 149–157.
- JOHANSON, L. „The history of Turkic.“ L. Johanson, É. A. Csató (eds). *The Turkic languages*. London: Routledge, 1998, 81–125.
- LOMA, A. „Zu einigen mittelalterlichen Amtsbezeichnungen in der Toponymie Serbiens.“ *Linguistica* 55/1 (2015): 241–249.
- MENGES, K. H. „Zum neuen Български етимологичен речник und den türkischen Elementen im Bulgarischen.“ *Zeitschrift für Balkanologie* 7/1–2 (1969–1970): 55–83.
- PRITSAK, O. *Die bulgarische fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1955.
- SJS: J. Kurz, Z. Hauptová (hl. red.). *Slovník jazyka Staroslověnského*, I–IV, V. Praha: Československá akademie věd / Akademie věd České Republiky, Slovanský ústav, 1958–1997, 2010–.
- СКОК, P. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1971–1974.
- STACHOWSKI, M. „Remarks on the investigation of the oldest layer of Turcic loanwords in Hungarian.“ *Studia Etymologica Cracoviensia* 19 (2014): 215–222.
- VASARY, I. „Turcological remarks on Old Church Slavonic ковѣгъ ‘box, coffin.’“ *Studia Slavica* 52/1–2 (2007): 441–446.
- WOT: A. Róna-Tas, A. Berta. *West Old Turcic*, I–II. *Turcic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2011.

Snežana M. Petrović

THE TRACES OF EARLY CONTACTS BETWEEN
THE SLAVIC AND TURKIC LANGUAGES
(BASED ON THE LEXICAL MATERIAL FROM
OLD CHURCH SLAVONIC DOCUMENTS)

S u m m a r y

The paper aims at presenting the state-of-the-art in the study of early Slavic-Turkic contacts, with the focus on Turkic lexical borrowings found in Old Church Slavonic documents. The paper first presents the Bulgarian group of the Turkic language family and gives a brief insight into the chronological and areal layers of Slavic-Turkic contacts. Furthermore, a historical overview of the study of early Turkic lexical borrowing is given, with particular emphasis on recent contributions to this topic. The central part of the paper is an overview of the etymological status of selected words identified in previous works as lexical borrowings of Turkic origin in Old Church Slavonic documents (висьрь, боляринъ, брачина, была, ваиниѣ, капъ, ковыѣгъ, коуцирь, крѣкыга, кѣнигы, онди, печать, самъини, санъ, сокачини, соуѣ, сынъ, тикъ, тоага, хоржгы, чрьтогъ, шаръ, ятъхоульница). Two papers are of key importance for the study of Turkic lexical borrowings in the Old Church Slavonic – ЛЬВОВ 1973 and GRANBERG 2009. However, major studies have appeared after their publication (WOT, Дыбо 2007, Дыбо 2010, Дыбо 2011, ДУВО 2010, ESJS). Accordingly, the findings presented in this paper complement the insight into various aspects of the problem and shed light on the possible criteria for specifying early borrowing routes from Turkic into Slavic languages. The paper also suggests a roadmap to Slavic language scholars towards using up-to-date references relevant for the study of Slavic-Turkic language contacts.